

Олег ПОЛОВЦЕВ, Світлана ЛУЦЕНКО

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Одним з важливих напрямків інформаційної політики України на сучасному етапі є формування законодавчої бази, яка б відповідала європейським стандартам, національним інтересам та потребам суспільства. Національне законодавство – це сукупність нормативних актів (законів та підзаконних правових документів – наказів, інструкцій, положень, статутів тощо), які регулюють інформаційні відносини в Україні.

Правовідносини, що встановлюють права і обов'язки учасників інформаційного обміну, визначають право компетентних органів публічної влади вирішувати конфлікти, при необхідності застосувати санкції. До середини ХХ століття ця проблема вирішувалася переважно національним правом і частково міжнародним правом. Нині правовий простір зорієнтований на застосування норм міжнародного права, права міжнародних організацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: Питанням інформаційного забезпечення в системі державного управління присвячені розробки В. Брижка, О. Бухтатого, М. Дітковської, І. Клименка, О. Крюкова, К. Линьова, О. Орлова, В. Гавриловський, Р. Калюжний, П. Мельник, Ю. Яцишин приділяють увагу проблемам формування законодавства у сфері інформатизації органів державної влади України.

Мета статті. У даній статті поставлено завдання – проаналізувати законодавчу базу та механізми інформаційного забезпечення органів влади.

Виклад основного матеріалу.

Метою інформаційного законодавства є реалізація державної політики інформаційного забезпечення. Законодавчу базу в сфері інформаційного забезпечення складають закони України “Про інформацію”, “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”, “Про телебачення та радіомовлення”, “Про Національну програму інформатизації”, постанови Кабінету Міністрів України “Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах”, “Про заходи щодо розвитку національної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні” № 928/2000 від 31 липня 2000 р. та ін.

В Програмі діяльності Кабінету Міністрів України є окремий підрозділ “Розбудова інформаційного суспільства”, в якому серед пріоритетних напрямів визначено: впровадження в усіх органах виконавчої влади систем електронного документообігу та цифрового підпису, створення умов для інтеграції інформаційних ресурсів державних органів усіх рівнів; забезпечення відкритості інформації та збільшення різноманітності та кількості послуг, що надаються населенню та суб'єктам господарювання державними органами з використанням електронних засобів та Інтернету; підвищення ефективності формування та виконання Національної програми інформатизації; розроблення проекту Державної цільової програми впровадження в органах державної влади програмного забезпечення з відкритим кодом; створення нової та вдосконалення чинної норма-

**ПОЛОВЦЕВ
Олег**

Валентинович,

доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри державного управління та місцевого самоврядування Херсонського національного технічного університету, м. Херсон.

Анотація: стаття присвячена дослідженням в сфері законодавчого регулювання інформаційного суспільства, в ній проаналізовано нормативно – правові акти ЄС та України, визначено проблеми відповідності українського законодавства до європейського.

Ключові слова: інформація, інформаційне суспільство, інформаційне законодавство.

УДК 35.077.6

**ЛУЦЕНКО
Світлана
Миколаївна,**

кандидат наук з державного управління, проректор з наукової роботи Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Суми.

Анотація:

стаття присвячена дослідженням в сфері законодавчого регулювання інформаційного суспільства, в ній проаналізовано нормативно – правові акти ЄС та України, визначено проблеми відповідності українського законодавства до європейського.

Ключові слова: інформація, інформаційне суспільство, інформаційне законодавство.

УДК 35.077.6

тивно-правової бази у сфері інформатизації; гармонізація із стандартами ЄС стандартів на ІТ-продукцію та ІТ-послуги[1]. В проекті стратегічного документу “Україна 2020: Стратегія національної модернізації”, розробленого Мінекономіки за участю інших центральних органів виконавчої влади та Державною установою “Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України” також передбачено окремий підрозділ з вищевказаних питань [3].

Один з головних напрямків розвитку інформаційного суспільства в Україні є розвиток національних електронних інформаційних ресурсів. В 2010 року в усіх органах виконавчої влади має бути запроваджено електронний документообіг (ЕДО) з використанням електронного цифрового підпису (ЕЦП). Однак, на сьогодні існує проблема впровадження електронного уряду на всіх рівнях державного й місцевого самоврядування в Україні, яка обговорюється не один рік.

До основних нормативно-правових актів інформатизації електронного урядування відносяться: Указ Президента України від 31 липня 2000 р. № 928 “Про заходи по розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпеченню широкого доступу до цієї мережі в Україні”, Постанова Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 р. № 3 “Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади”, Постанова Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2003 р. № 208 “Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи Електронний Уряд”, Постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.2004 р. №253 “Про затвердження порядку легалізації комп’ютерних програм в органах виконавчої влади”, Розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 травня 2003 р. № 259-р “Про затвердження концепції формування системи національних електронних інформаційних ресурсів”, Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2006 № 552-р “Про затвердження переліку завдань (проектів) національної програми інформатизації, їх державних замовників та обсягів фінансування”, Наказ Державного комітету зв’язку та інформатизації України від 15.08.2003 №149 “Порядок надання інформаційних та інших послуг з використанням електронної інформаційної системи Електронний Уряд”. Початком для побудови електронного уряду України став єдиний веб-портал органів виконавчої влади www.kmu.gov.ua. Портал об’єднав і нові, і вже існуючі в Інтернеті державні сервіси, а також інформацію органів влади.

Є також значна кількість інших нормативних документів, що стосуються сфери інформаційного законодавства: Кодекси України, Закони України: “Про державну таємницю”, “Про підприємництво”, “Про наукову і науково-технічну діяльність”, “Про наукову і науково-технічну експертизу”, “Про основи національної безпеки України”, “Про Національну систему конфіденційного зв’язку” та десятки підзаконних нормативних актів практично всіх державних установ.

Як бачимо, на сьогодні в нашій державі існує досить велика кількість нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері інформаційно – комунікаційних технологій. Однак, у питанні регулювання суспільних інформаційних відносин в Україні існує низка проблем, які потребують вирішення. Усі закони та підзаконні акти, що регулюють суспільні відносини, об’єктом яких є інформація,

приймались у різні часи без узгодження понятійного апарату, тому вони мають низку термінів, які не відповідають сучасним вимогам, а отже, тлумачаться неоднозначно учасниками суспільних інформаційних відносин. Деякі категорії взагалі не мають чіткого визначення свого змісту, що призводить до їх неоднозначного застосування на практиці. Тому значна частина нормативних актів потребує внесення змін та доповнень. Крім того, чинне законодавство України, не відповідає сучасному світовому рівню інформаційних технологій.

Перш за все звернемо увагу на визначення в законодавстві поняття “інформація”:

Табл. 1.

Порівняння поняття “інформація” в законодавчих актах України [4]

Законодавчий акт	Визначення поняття “інформація”
Закон України «Про інформацію», (ст. 1)	Інформація – документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому середовищі
Цивільний кодекс України, (ч. 1 ст. 200)	Інформацією є документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що мали або мають місце у суспільстві, державі та навколишньому середовищі
Закон України «Про телекомунікації»,(ст 1)	Інформація - відомості, подані у вигляді сигналів, знаків, звуків, рухомих або нерухомих зображень чи в інший спосіб.
Закон України «Про захист економічної конкуренції», (ст. 1)	Інформація – відомості в будь-якій формі й вигляді та збережені на будь-яких носіях (у тому числі листування, книги, помітки, ілюстрації (карти, діаграми, органіграми, малюнки, схеми тощо), фотографії, голограми, кіно-, відео-, мікрофільми, звукові записи, бази даних комп’ютерних систем або повне чи часткове відтворення їх елементів), пояснення осіб та будь-які інші публічно оголошені чи документовані відомості.
Закон України «Про захист інформації в автоматизованих системах», (ст. 1)	Інформація в автоматизованих системах – сукупність усіх даних і програм, які використовуються в автоматизованих системах незалежно від засобу їх фізичного та логічного представлення.
ДСТУ 2874-94	Інформація (для процесу оброблення даних) – будь-які знання про предмети, факти, поняття т.ін. проблемної сфери, якими обмінюються користувачі системи оброблення даних.
ДСТУ 2226-93	Інформація – відомості про об’єкти, процеси та явища.

Як бачимо, чіткого тлумачення вказаного поняття в законодавстві не існує. Наведені визначення містять як загальні характеристики цього поняття, так і перерахування окремих ознак, зокрема, форму подачі інформації та види носіїв інформації.

Законом України “Про інформацію” встановлено, що основними галузями інформації є: політична, економічна, духовна, науково-технічна, соціальна, екологічна, міжнародна (ст. 17), а основними видами інформації є: статистична інформація, адміністративна інформація (дані), масова інформація, інформація про діяльність державних органів влади та органів місцевого і регіонального самоврядування, правова інформація, інформація про особу, інформація довідково-енциклопедичного характеру, соціологічна інформація (ст. 18).

Важливими для вивчення питання інформаційного забезпечення в органах публічної влади є поняття “статистична інформація” та “адміністративна інформація”. Закон дає практично схожі визначення цих понять (статті 19, 19-1 Закону України “Про

інформацію”). Адміністративна інформація розуміється як “офіційні документовані дані”, а статистична інформація як “документована державна інформація”. У зв’язку з цим постає питання, що слід розуміти під “документованою державною інформацією” та поняттям “документовані дані”. Чи слід розуміти під цими поняттями інформацію зібрану державними органами, що належить державі на праві власності. Мабуть, що при розробці Закону за основу розмежування понять брали спосіб їх створення (одержання, використання, зберігання) та поширення. Тому адміністративна інформація відрізняється від статистичної лише суб’єктами, які її збирають, використовують та зберігають.

В інформаційному суспільстві інформація поширюється за допомогою комп’ютерів, тому в законодавстві України використовуються такі поняття, як “комп’ютерна інформація” та “інформація в автоматизованих системах”. Однак Закон України “Про інформацію” такого виду інформації як “комп’ютерна інформація” не передбачає.

Закон України “Про інформацію” поділяє інформацію за режимом доступу на відкриту інформацію та інформацію з обмеженим доступом (ст. 28). Інформація з обмеженим доступом поділяється на конфіденційну та таємну (ст. 30). Спробуємо встановити різницю між ними:

Табл. 2.

Поділ інформації за режимом доступу в законодавчих актах України

Поняття	Визначення поняття в законодавчих актах
Відкрита інформація	Зі статті 29 Закону України “Про інформацію” (Доступ до відкритої інформації) можна зробити висновок, що це інформація, обмеження права на одержання якої забороняється законом.
Інформація з обмеженим доступом	Зі статті 29 Закону України “Про інформацію” можна зробити висновок, що це є інформація, право доступу до якої обмежено. Державний стандарт України ДСТУ 3396.2-97 (Захист інформації. Технічний захист інформації) трактує, як (limited access information) інформацію, право доступу до якої обмежено встановленими правовими нормами і (чи) правилами.
Таємна інформація	Закон України “Про інформацію” (ч. 7 ст.30) визначає, що до таємної інформації належить інформація, що містить відомості, які становлять державну та іншу передбачену законом таємницю, розголошення якої завдає шкоди особі, суспільству і державі. Державний стандарт України ДСТУ 3396.2-97 (Захист інформації. Технічний захист інформації) трактує, як (en secret information ru) інформацію з обмеженим доступом, яка містить відомості, що становлять державну або іншу передбачену законом таємницю.
Конфіденційна інформація	Закон України “Про інформацію” (ч.2 ст.30) визначає, що конфіденційна інформація - це відомості, які знаходяться у володінні, користуванні або розпорядженні окремих фізичних чи юридичних осіб і поширюються за їх бажанням відповідно до передбачених ними умов. Стосовно інформації, що є власністю держави і знаходиться в користуванні органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій усіх форм власності, з метою її збереження може бути відповідно до закону встановлено обмежений доступ - надано статус конфіденційної. Державний стандарт України ДСТУ 3396.2-97 (Захист інформації. Технічний захист інформації) трактує, як (en confidential information ru) інформацію з обмеженим доступом, якою володіють, користуються чи розпоряджаються окремі фізичні чи юридичні особи або держава і порядок доступу до якої встановлюється ними

Тобто, як видно з наведених визначень, інформація визнається конфіденційною тому, що вона перебуває у виключному володінні, користуванні чи розпорядженні фізичної чи юридичної особи або держави.

Частина 4 статті 30 встановлює обмеження – визначає, яка інформація не може бути віднесена до категорії “конфіденційна інформація”.

Закон надає право власнику такої інформації самостійно визначати режим доступу до неї (частина 5 ст. 30 Закону України “Про інформацію”):

– це інформація професійного, ділового, виробничого, банківського, комерційного та іншого характеру;

– інформація одержана на власні кошти або є предметом професійного, ділового, виробничого, банківського, комерційного та іншого інтересу особи;

– інформація не порушує встановленої законом таємниці.

Закон України “Про інформацію” називає державу поряд з фізичними або юридичними особами власником інформації у зв’язку з правами придбання власності.

Звернемо увагу на те, що в європейському праві не існує підходу до інформації як до державної власності. У країнах Європи інформацією, яка знаходиться у розпорядженні держави, є:

– інформація/дані про особу (особисті/персональні відомості/дані) і особисті стосунки;

– захищені відомості економічного (господарського) характеру;

– забезпечення функціонування виконавчої і судової влади;

– державна таємниця.

Для визначення порядку використання інформації найважливішим є визначення правил організації доступу до неї. Державний стандарт України ДСТУ 3396.2-97 дає таке визначення: “доступ до інформації (access to information) – можливість одержання, оброблення інформації, її блокування та (чи) порушення цілісності”.

Стаття 6 Закону України “Про захист інформації в автоматизованих системах” визначає доступ до інформації так: “Доступ до інформації, яка зберігається, обробляється і передається в АС, здійснюється лише згідно з правилами розмежування доступу, встановленими власником інформації чи уповноваженою ним особою. Без дозволу власника доступ до інформації, яка обробляється в АС, здійснюється лише у випадках, передбачених чинним законодавством”. При цьому в Законі не дано визначення терміну “доступ”, а тільки визначено термін “обробка” інформації.

Законодавством передбачено, що правоохоронні органи мають право: отримати примусовим шляхом інформацію з автоматизованої системи, яка її обробляла, аж до вилучення засобів обробки інформації, при необхідності, та застосувати засоби перехоплення інформації в каналах зв’язку за рішенням суду. При отриманні інформації згідно з п.1 даного закону власнику інформації доводиться до відома: яка потрібна інформація, для яких цілей, ким це санкціоновано, у відповідності до яких норм (карна справа, рішення суду та інші випадки, визначені законодавством).

Як наприклад, це подано в ст.62 Закону України “Про банки і банківську діяльність”, де чітко виписані правила та рамки надання інформації, при яких дозволу власника на надання інформації не вимагається. Такий підхід відповідає вимогам, що формулюються щодо примусового надання особистої інформації Європейським Союзом. Застосування засобів перехоплення, згідно Європейських вимог, вимагає обов’язкового подальшого повідомлення власника інформації про факт негласного “прослуховування” [5].

В 2003 році Верховна Рада України прийняла два важливі закони у сфері організації і функціонуванні електронного документообігу – це Закон України “Про електронні документи і електронний документообіг” [6] та Закон України “Про електронний цифровий підпис” [7]. Законами встановлюються основні організаційно-правові засади електронного документообігу, використання електронних документів, визначається правовий статус електронного цифрового підпису та регулюються відносини, що ви-

никають при використанні електронного цифрового підпису. Мета законів полягає у наданні електронним документам юридичної сили рівної паперовим. При цьому електронний цифровий підпис є тим інструментом, що дозволяє створити правові основи для електронного документообігу (в тому числі в мережі Інтернет), укласти угоди та ін. У Законі [6] вказується, що електронний цифровий підпис – це вид електронного підпису, отриманого у результаті криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується і дає змогу підтвердити його цілісність та ідентифікувати підписувача. Електронний цифровий підпис накладається за допомогою особистого ключа та перевіряється за допомогою відкритого ключа [7, с.79].

Звернемось до Закону України “Про електронний цифровий підпис” та порівняємо його з законодавством ЄС (Директива 1999/93/ЄС та Рішення Комісії 2000/709/ЄС). Цей закон (разом із Законом України “Про електронний цифровий підпис”) розроблявся біля 3 років, коли вже існували і Модельний закон ООН (2001 р.) про електронні підписи і законодавчі акти ЄС, які повинні були бути враховані [7].

Розходження починаються із визначення самого предмету електронного підпису – вони зовсім різні. Розходження пов’язані з призначенням підпису: в Законі України – це ідентифікація автора; в Директиві ЄС – посвідчення достовірності даних (автентифікація), що включає і ідентифікацію автора, і достовірність/цілісність самих підписаних даних (їх незмінність після накладення підпису). Таким чином, електронний підпис в Україні є більш “слабким”, ніж в ЄС.

Таким чином, поняття “електронний підпис” Закону України та в ЄС не співпадають та різні за суттю. Визначення в Законі України звучує поняття, прийняте в Директиві ЄС. Поняття “вдосконалений електронний підпис” в Законі України відсутній, хоча саме такий електронний підпис може визнаватись еквівалентом власноручного підпису. Поняття “безпечний механізм створення підпису” Директиви ЄС не відповідає терміну “надійний засіб електронного цифрового підпису” Закону України. Поняття “посилений сертифікат” не відповідає терміну “кваліфікований сертифікат”. Відповідно до Закону України посилений сертифікат ключа може бути створений тільки акредитованим в Україні центром сертифікації. В термінах Директиви ЄС немає поняття посиленого сертифікату ключа, навпаки, Директива ЄС вимагає добровільності акредитації.

У результаті впровадження інформаційних технологій в органи публічної влади очікується підвищення достовірності та оперативності інформації, прозорості виконання рішень, високий рівень контролю за їх здійсненням, зростання довіри суспільства до діяльності органів влади; забезпечення взаємодії громадян і органів державної влади, забезпечення індивідуальних інформаційних потреб громадян України [8].

За допомогою впровадження електронного цифрового підпису створюються правові основи для електронного документообігу, виникає можливість впровадження електронних цінних паперів, укладення угод, створення платіжних систем тощо. Впровадження електронного документообігу дозволить спростити та прискорити обмін документами, що вплине на конкурентоспроможність вітчизняної економіки, а також прискорить оформлення експортно-імпортних операцій.

Значущим документом стала Постанова Кабінету Міністрів України “Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади”. Постанова визначає, що оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади здійснюється з метою підвищення ефективності та прозорості діяльності цих органів шляхом впровадження та використання сучасних інформаційних технологій для надання інформаційних та інших послуг громадськості, забезпечення її впливу на процеси, що відбуваються у державі. Оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади здійснюється шляхом:

– розміщення і періодичного оновлення міністерствами, іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади інформації відповідно до вимог цього Порядку на власних веб-сайтах;

– створення єдиного веб-порталу Кабінету Міністрів України, призначеного для інтеграції веб-сайтів органів виконавчої влади та розміщення інформаційних ресурсів відповідно до потреб громадян.

Порядком також передбачено, яка інформація повинна бути розміщена на веб-сайті органу виконавчої влади (для міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, а також для Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласної, Київської та Севастопольської міської держадміністрації). До такої інформації, відповідно до порядку, відноситься: найменування органу; основні завдання та нормативно-правові засади діяльності; структура та керівництво органу; основні функції структурних підрозділів; зразки документів та інших матеріалів, необхідних для звернення громадян до органу; місцезнаходження апарату (органу); розпорядок роботи органу та час прийому керівництва; відомості про наявні вакансії; державні інформаційні ресурси з питань, що належать до компетенції органу та ін [9].

У свою чергу, порядком передбачено, що Рада міністрів Автономної республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації зобов'язані додатково розмішувати інформацію про районні держадміністрації, а також інформацію про територію відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Також вказується, що на веб-сайті може розміщуватися інша інформація, яку керівництво органу виконавчої влади вважає за доцільне оприлюднити. На сьогодні значну кількість положень цієї Постанови вже реалізовано.

Серед нормативно-правових актів, які стосуються проблематики запровадження в Україні системи електронного урядування, 24 лютого 2002 року було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи Електронний уряд”.

Відповідно до Постанови передбачається створити належні нормативно-правові засади функціонування системи електронного уряду, забезпечити умови для більш швидкого та доступного надання інформаційних послуг громадянам та юридичним особам шляхом використання електронної інформаційної системи електронний уряд, яка забезпечує взаємодію органів виконавчої влади між собою, з громадянами та юридичними особами на основі сучасних інформаційних технологій, інтегрувати державні електронні інформаційні ресурси і системи в Єдиний веб-портал органів виконавчої влади.

В мережі Інтернет представлені всі центральні органи виконавчої влади (ЦОВВ) і обласні державні адміністрації (ОДА) та районні державні адміністрації (РДА). Сайти органів державної влади приводяться у відповідність до вимог постанов Кабінету Міністрів України від 04.01.2002 № 3 “Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади” та від 29.08.2002 № 1302 “Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади”.

Висновки. Для удосконалення системи запровадження інформаційно- комунікаційних технологій в усі сфери життя українського суспільства Президентом України прийнято указ «Про інформаційне суспільство». На сучасному етапі постає завдання приведення інформаційного законодавства України у відповідність до нормативних актів Євросоюзу. Необхідно визначити першочергові завдання з коригування діючої нормативної бази. Для цього є потреба у визначенні найважливіших проблем у функціонуванні вітчизняної інформаційної бази.

Література:

1. Аналітичний огляд проблем електронного права в Україні [Електронний ресурс]// Сайт “АМВ”group.–Режим доступу : <http://www.itsway.kiev.ua/>

2. Закон України “Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 роки” № 537 від 09 січня 2007 року // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – С. 102.

3. Закон України “Про інформацію” № 2657 – XII від 02 жовтня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

4. Закон України „Про Національну програму інформатизації” від 4 лютого 1998 р. №74/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 27 – 28. – Ст. 181.

5. Закон України Про електронні документи та електронний документообіг №851-IV від 22 травня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 275

6. Закон України “Про електронний цифровий підпис” №852-IV від 22 травня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 276.

7. Клімушин П. С. Електронне урядування в інформаційному суспільстві [монографія] // П. С. Клімушин , А. О. Серенок . – Х. : „Магістр”, 2010. – 304 с.

8. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля [ратифікована Законом України № 832-XIV від 6 липня 1999 р.] : міжнародні документи з прав людини. – Х. : Парус, 2000. – 216 с.